

سُغدی نوشته‌ها از متن خام تا طبقه‌بندی قصه‌ها

آناهیتا پرتوی^۱

چکیده

از زبان سُغدی که از مهم‌ترین زبان‌های ایرانی میانه شرقی و زبان میانگان جاده ابریشم در سده‌های ششم تا دهم میلادی (چهارم قمری) است آثار بسیاری به سه خط سُغدی، مانوی و سریانی برجای مانده است. این متون در طول سده بیستم میلادی، به همت ایران‌شناسان اروپایی، به تدریج منتشر شد و در دسترس پژوهشگران قرار گرفت. در میان متن‌های منتشر شده سُغدی، تعدادی قصه مشاهده می‌شود. در این پژوهش سعی بر آن است تا بر اساس طبقه‌بندی مارزلف، این قصه‌ها به شرح زیر بررسی شود: ۱- طبقه‌بندی قصه‌ها بر اساس موضوع آنها؛ ۲- یافتن قصه‌های مشابه در منابع گوناگون؛ ۳- دسته‌بندی گونه یا تیپ قابل سنجش قصه‌های گروه غیردینی.

واژه‌های کلیدی: زبان سُغدی، انواع قصه، طبقه‌بندی قصه‌ها، قصه دینی، قصه غیردینی

۱- مقدمه

زبان سُغدی، از نظر تاریخی جزو زبان‌های ایرانی میانه شرقی (از گروه شمالی) است که در فاصله زمانی سده‌های نخست تا سیزدهم میلادی (هفتم هجری) زبان میانگان بوده است. از نظر جغرافیایی، در منطقه‌ای از دریای سیاه تا ترکستان چین (به سبب مهاجرت‌های برخی قبایل ایرانی) رواج داشته است. سُغدی زبان مردم نواحی سمرقند و دره زرافشان (در تاجیکستان امروزی) بود و زبان اداری، تجاری و فرهنگی در نواحی مانند واحه تورفان در ترکستان شرقی بوده است (زرشناس، ۱۳۸۴: ۹۰-۹۱). از این زبان آثار بسیاری به سه خط سُغدی، مانوی و سریانی برجای مانده است. این متون در طول سده بیستم میلادی، به همت ایران‌شناسان اروپایی، به تدریج منتشر شد و در دسترس

^۱ - کارشناس ارشد فرهنگ و زبان‌های باستانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشگران قرار گرفت. برای نمونه می‌توان به *داستان‌های سُعدی* توسط هنینگ^۱ (۱۹۴۵)، *قطعات سُعدی مجموعه لنینگراد* (سن پترزبورگ) توسط راگوزا^۲ (۱۹۸۰)، *دستنویس‌های سُعدی مسیحی C2* توسط سیمز ویلیامز^۳ (۱۹۸۵)، *تمثیل‌های سُعدی مانوی* توسط زوندلمان^۴ (۱۹۸۵) اشاره کرد. امروز بازمانده‌ای از این زبان به نام «گوش یغناپی» در دره رودخانه زرافشان در شمال کوه یغناپ (در جمهوری تاجیکستان) رواج دارد (زرشناس و پرتوی، ۱۳۸۹: ۱-۸).

۲- قصه و سُعدی‌نوشته‌ها

انسان از زمان غارنشینی و به جهت برآوردن نیازهای گوناگون خود، قصه را خلق کرده است. قصه، انسان را در دوره‌های تاریخی همراهی کرده و با او سرد و گرم روزگار را چشیده و دستخوش تغییرات شده است. این سند تاریخی رشد بشر، در آغاز برای سرگرمی و پندآموزی و نقل تاریخ و امثال آن متولد شد، آنگاه به مرور آنچنان با زندگی بشر آمیخت که حتی ردپای آن را در امور پیچیده انسان عصر حاضر، به‌عنوان مثال بهره‌گیری از قصه در درمان اختلالات روحی و روانی یا موارد دیگر، نیز می‌توان پیدا کرد.

در فرهنگ‌های پیش از خط، یعنی روزگاری که آثار ادبی نوشته نمی‌شد، هر سنت ادبی به صورت شفاهی وجود داشت و سینه‌به‌سینه منتقل می‌گشت (زرشناس، ۱۳۸۴: ۵). بسیاری از قصه‌ها نیز به دلیل نبودن سندی مکتوب، در طول زمان یا تغییر و تحول یافتند، یا حتی به طور کامل نابود شدند. سابقه نوشتن در ایران به سده ششم پیش از میلاد بازمی‌گردد. شواهد حکایت از آن دارد که تکامل ادبیات از صورت روایی و نقلی به صورت نوشتاری در بخش دوم از عصر ساسانیان صورت پذیرفته است. حتی در این دوره نیز بیشتر کتاب‌های مقدس زردشتی و برخی آثار کم و بیش مرتبط با دین به نگارش درآمد (همان: ۷). در متون به دست آمده از ادبیات ایران پیش از اسلام، قصه‌های بسیاری نیز موجود است. یکی از مهم‌ترین منابع آنها، قصه‌های سُعدی است (زرشناس و عسگری، ۱۳۸۸: ۲۶).

آثار برجای مانده از زبان سُعدی دارای تنوع بسیار است. ادبیات سُعدی مشتمل بر آثار دینی و غیردینی است. آثار غیردینی، شامل سکه‌ها، سنگ‌نوشته‌ها، نوشته‌های روی اشیای سیمین، منسوجات و چرم، نامه‌های باستانی، کتیبه‌ها و آثار کوه مغ و آثار دینی، مشتمل بر آثار سُعدی بودایی، آثار سُعدی مانوی و آثار سُعدی مسیحی است (زرشناس، ۱۳۸۵: ۸۰).

¹ - Henning

² - Ragoza

³ - Sims-Williams

⁴ - Sundermann

بررسی متون سغدی ابتدا با جمع‌آوری متون آغاز شد. بخش بزرگی از قصه‌های سغدی در مجموعه‌هایی گردآوری شد و در اختیار پژوهشگران این رشته قرار گرفت: دستنویس‌های سغدی مسیحی C2 توسط سیمز ویلیامز، داستان‌های سغدی توسط هنینگ، قطعات سغدی توسط راگوزا، تمثیل‌های سغدی مانوی توسط زوندلمان و دست‌نوشته‌های غارهای هزاربودای دون هوانگ چین که توسط پل پلیو^۱ و سر اورل استین^۲ و یا توسط هئیت ف.س. اولدنبورگ^۳ به موزه‌ها و کتابخانه‌های ملی جهان برده شده‌است.^۴

گام بعدی حرف‌نویسی و آوانویسی و ترجمه این متن‌ها به زبان‌های گوناگون اروپایی بود. پژوهشگرانی چون احسان یارشاطر، قریب، زرشناس و دیگران به ارائه ترجمه‌هایی از آنها به زبان فارسی پرداخته‌اند.

از آنجایی که قصه‌های سغدی به صورت مجزا در مجموعه‌هایی (نامه خاتون ارگی و صدونوزده پاره نوشتار سغدی (زرشناس و عسگری، ۱۳۸۸) و قصه‌هایی از سغد (زرشناس و پرتوی، ۱۳۸۹)) در دسترس‌اند و دشواری‌های خطی و زبانی آنها به واسطه کوشش‌های پژوهشگران خارجی و ایرانی تا حد بسیاری حل شده است و از نظر زبان‌شناختی پژوهش‌های بسیاری بر روی آنها صورت گرفته است، ضروری به نظر می‌رسد تا از زاویه‌ای دیگر مورد بررسی قرار گیرند.

قصه نقشی پر اهمیت در میراث فرهنگی هر قوم و ملت دارد. امروزه مطالعه و بررسی قصه‌ها از روایای مختلف و در شاخه‌های گوناگون علم آغاز شده است. انسان امروزی می‌داند که از طریق تحقیق و مطالعه در قصه‌ها می‌تواند به کشف روابط بین فرهنگ‌ها بپردازد و از این راه به برداشت‌هایی از زندگی که مبنا و پایه این قصه‌ها بودند، پی‌برد.

ادوارد تایلر^۵ (۱۸۳۲-۱۹۱۷) مردم‌شناس نشان داد که اسطوره‌های اقوام بدوی در میان عامه مردم جوامع جدید بازمانده است. وی مراحل تحول و تکامل آنها را نشان داد و به این ترتیب بررسی قصه‌های عامیانه، بنیادی مردم‌شناختی یافت. تا امروز پژوهشگران موافق و مخالف بسیاری بر این جنبه از مطالعه علمی قصه فعالیت نمودند و نظرات متنوعی ارائه کردند. از سوی دیگر با تحقیقات

^۱-P. Pelliot.

^۲- Sir A. Stein.

^۳- Oldenburg, F. S.

^۴- «قصه سغدی رستم»، بر دست‌نوشته‌ای، در یکی از غارهای هزار بودای دون هوانگ چین پیدا شده است. قسمتی از این دست‌نوشته را پل پلیو به کتابخانه پاریس و بخش دیگر را سر اورل استین به موزه بریتانیا بردند. روایت سغدی یکی از تولدهای بودا که «وستره جاتکه» نامیده می‌شود بخش بزرگی از متن سغدی وستره جاتکه است که توسط پل پلیو، در اوایل سده بیستم میلادی همراه با متون دیگر سغدی بودایی از غارهای هزار بودای چین به کتابخانه ملی پاریس برده شد. پاره کوچکی از این متن همراه با متون سغدی دیگر توسط سر اورل استاین به کتابخانه ملی بریتانیا (قبلا موزه بریتانیا) برده شد.

^۵- E.B. Tylor.

تئودور بنفی^۱ (۱۸۰۹-۱۸۸۱) پدر تحقیقات تاریخی و تطبیقی در قصه‌های عامیانه، پژوهشگرانی به این حوزه علاقه‌مند شدند و تا امروز پژوهش‌های بسیاری در این زمینه ارائه کردند. تامپسون^۲ (۱۸۸۵-۱۹۷۶) یکی از بزرگترین پژوهشگران مکتب تاریخی-جغرافیایی، دریچه‌ای نو در بررسی قصه‌های عامیانه از این زاویه باز نموده است. روان‌کاوان و روان‌شناسان مکتب فروید و یونگ نیز پژوهش‌های با ارزشی دربارهٔ معنا و مفهوم قصه‌های عامیانه برای مقاصد روان‌کاوانه انجام دادند که پیروان، علاقه‌مندان و محققان خاص خود را یافته است (پراپ، ۱۳۶۸: ۳ و ۶).

۲-۱- طبقه‌بندی قصه‌ها

طبقه‌بندی قصه‌ها نیاز اصلی تمامی گروه‌های تحقیقی در بررسی قصه است. قصه‌ها پدیده‌ای فوق‌العاده متنوع‌اند و نمی‌توان آن را با تمام بسط و شمولش بررسی کرد، از این رو باید مواد قصه را به بخش‌هایی قسمت نمود، یعنی باید به رده‌بندی آن پرداخت. صحت و درستی تمام مطالعات بعدی، منوط به درستی تحقیق است (پراپ، ۱۳۶۸: ۱-۲۹). قصه‌ها از تنوع و پیچیدگی‌های خاصی برخوردارند، در نتیجه طبقه‌بندی آنها، همیشه نیازمند تعبیر و تفسیر است. شناسایی عناصر مهم و برجسته در طرح‌های گوناگون قصه نیز از اهمیت بسیاری برخوردار است و از آنجا که این تفاسیر نزد هر محقق متفاوت است، طبقه‌بندی‌ها هم براساس معیارهای محقق (که با چه هدفی به سراغ قصه‌ها می‌رود) با یکدیگر متفاوت خواهد بود. تاکنون قصه‌شناسان در مورد طبقه‌بندی واحدی برای قصه‌ها، به توافق نرسیده‌اند.

در سال ۱۹۱۰ میلادی نظامی برای طبقه‌بندی قصه‌های شفاهی توسط آرنه^۳ و تامپسون (۱۹۷۳) در قالب جدولی ابداع و منتشر شد. مبنای کار وی تهیه فهرستی از قصه‌های موجود در سنت شفاهی چند کشور اروپایی نظیر ۲۵۰۰۰ قصه فنلاندی، ۸۵۰ قصه دانمارکی و ۲۱۰ قصه آلمانی از برادران گریم بود. آرنه، در تقسیم‌بندی خود متأثر از کارل کروهن^۴ (۱۸۶۳-۱۹۳۳)، از شیوه تاریخی-جغرافیایی استفاده کرد که به مکتب فنلاندی مشهور شد.

آرنه در اثر خویش قصه‌ها را به سه گروه بزرگ یعنی قصه‌های حیوانات، قصه‌های معمولی و لطیفه‌ها تقسیم کرد. وی به هر کدام از قصه‌ها یک شماره اختصاص داد و خلاصه‌ای از قصه را نیز در زیر شماره بیان کرد. پس از ارائه این فهرست توسط آنتی آرنه، ابزاری قابل اعتماد برای تفکیک و نظم بخشیدن به متون روایی اروپایی برای محققان و پژوهشگران فراهم شد.

^۱ - Benfey, T.

^۲ - Thompson, S.

^۳ - Aarne, A.

^۴ - Krohen, K.

پس از آرنه، تامپسون محقق و فولکلوریست آمریکایی ابتدا در سال ۱۹۲۸ و بار دیگر در سال ۱۹۶۱ این فهرست را با تصحیح و افزوده‌هایی چاپ کرد و قصه‌هایی از اروپا تا هند را به فهرست قبلی افزود. از آن پس، این فهرست، طبقه‌بندی آرنه-تامپسون نام گرفت و تمام قصه‌شناسان جهان برای دسته‌بندی و نظم بخشیدن به آرشیوهای قصه به این فهرست رجوع کردند. ساختار کلی این طبقه‌بندی به صورت زیر است: ۱- قصه‌های جانوران، ۲- قصه‌های معمولی، ۳- شوخی‌ها و لطیفه‌ها، ۴- قصه‌های قالبی، ۵- قصه‌هایی که تا آن زمان فهرست و طبقه‌بندی نشده بودند.

این فهرست که بر مبنای مضمون و بن مایه^۱ طبقه‌بندی شده بود، با وجود اقبال جهانی، ایرادهایی نیز بر آن وارد بود، از جمله واضح نبودن حدود تقسیم‌بندی‌ها. به‌عنوان مثال می‌توان عناصری از یک زیرشاخه را در زیرشاخه دیگر پیدا کرد و گاه نیز طبقات و تقسیم‌بندی‌های فرعی با یکدیگر هم‌پوشانی داشتند، مثلاً بسیاری از درون‌مایه‌های قصه‌های جانوران، در قصه‌های معمولی هم دیده می‌شد یا برعکس. گاه یک قصه از قصه‌های جانوران، می‌تواند از نظر شکل در رده قصه-های قالبی قرار گیرد و از نظر محتوا جزو دسته لطیفه‌ها و شوخی‌ها باشد.

در فهرست آرنه-تامپسون به‌رغم پرداختن به روایت‌های اروپایی، برخی کشورها مانند دانمارک، پرتغال، روسیه و کشورهای اروپای شرقی از قلم افتاده بود. همچنین در این فهرست منابع ادبی مکتوب قدیمی نیز وجود نداشت.

در این فهرست، تعریف‌هایی که از انواع قصه شده بود غالباً نه موضوعی و نه ساختاری است و در بسیاری موارد شرح و توصیف نوع قصه بسیار کوتاه و نادقیق است (خدیش، ۱۳۸۹).

به دلیل این نقص‌ها، هانس یورگ اوت^۲ در سال ۲۰۰۴ جدیدترین و کامل‌ترین ویرایش این فهرست را منتشر کرد. در این فهرست از سوابق موجود قصه‌ها تا سال ۲۰۰۳ استفاده و بیش از ۲۵۰ کد جدید به فهرست افزوده شد. فهرست جدید با نام فهرست «آرنه-تامپسون-اوت»^۳ مشهور شد. در این مجموعه، هر نوع قصه شامل یک شماره یا کد به همراه عنوان و خلاصه‌ای از داستان است. در فهرست جدید، عنوان نوع قصه‌ها تا حدودی و خلاصه‌های داستانی به طور کامل بازنویسی شده است. نکته قابل توجه، ذکر عنوان‌های قبلی جهت سهولت ارجاع به آنها است.

در طبقه‌بندی قصه‌های جهانی بر اساس فهرست آرنه-تامپسون-اوت هفت گروه اصلی شامل: ۱- قصه‌های حیوانات، ۲- قصه‌های سحرآمیز، ۳- قصه‌های مذهبی، ۴- قصه‌های واقعی، ۵- قصه‌های دیو ابله، ۶- شوخی‌ها و لطیفه‌ها، ۷- قصه‌های قالبی وجود دارد که هر یک به زیرشاخه‌هایی تقسیم شده و کدهایی از شماره ۱ تا شماره ۲۳۰۰ به آنها اختصاص داده شده است (همان).

^۱- Motif

^۲- Uther, H. J.

^۳- ATU

۲-۲- طبقه‌بندی مارزلف

به کارگیری طبقه‌بندی اولریش مارزلف^۱ در بررسی قصه‌های سُعدی، به سبب اهمیت فوق العاده کار وی در طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی است. مارزلف (۱۳۷۱) به گردآوری کامل قصه‌های زنده ایرانی پرداخت و به دور از هرگونه پیش‌داوری آنها را مورد بررسی و طبقه‌بندی قرار داد. اساس کار وی گردآوری مدارک جامع درباره هر آنچه جنبه قصه و حکایت دارد با رعایت خصوصیات ویژه نوع ایرانی و منظم نمودن آنها طبق روش آرنه- تامپسون بوده است.

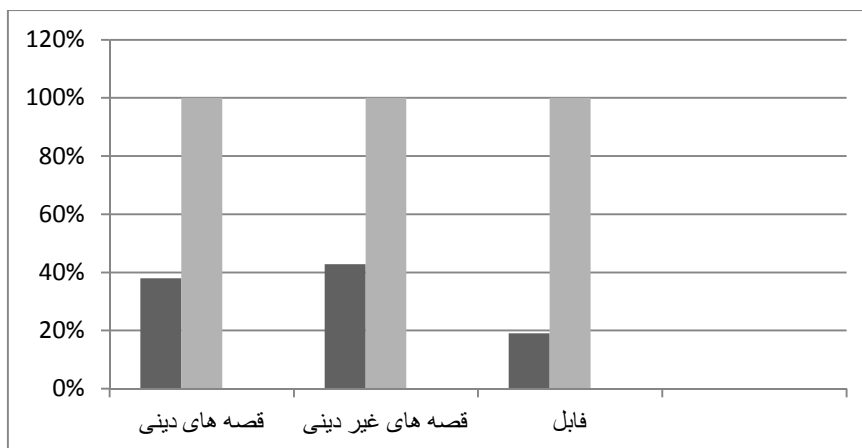
۳- روش تحقیق

در این پژوهش، از روش طبقه‌بندی مارزلف برای بررسی قصه‌های سُعدی استفاده شده است. اساس کار این پژوهش، کتاب *قصه‌هایی از سُعدی* (زرشناس و پرتوی، ۱۳۸۹) مشتمل بر نوزده قصه سُعدی و دو قصه از کتاب *نامه خاتون ارگی و صد و نوزده پاره نوشتار سُعدی* (زرشناس و عسگری، ۱۳۸۸) است. این بیست و یک قصه سُعدی به دو بخش اصلی، یعنی قصه‌های دینی (۸ متن) و قصه‌های غیردینی (۱۳ متن) تقسیم شد. از سیزده قصه غیردینی، چهار قصه مستقیماً درباره حیوانات (فابل) است.

قصه‌های دینی شامل ۱- اصحاب کهف، ۲- حضرت ایوب (ع)، ۳- پثیون قدیس، ۴- تعبیر خواب شاه، ۵- بودای بخشنده، ۶- مرگ در غربت، ۷- دُئنا، ۸- سنگه سوتره، است. تلاش برای رده‌بندی آنها بر اساس فهرست مارزلف نتیجه‌ای دربرداشت.

قصه‌های غیردینی شامل ۱- سردار رومی و بخت، ۲- بازرگان و شبح دریا، ۳- پیرمرد نیکبخت، ۴- دو مار، ۵- تمثیلی از زبان مانی، ۶- خرد و اقبال، ۷- جنگ رستم و دیوان، ۸- میمون و روباه، ۹- شاهزاده خوش سیما، ۱۰- نگین سای، ۱۱- راه و بی راه، ۱۲- تبنگو، ۱۳- بوستان پای و طولی.

^۱ - Ulrich Marzolf

نمودار درصدی قصه‌های سغدی

نام قصه سغدی	گونه یا نوع قابل سنجش	عنوان قصه در طبقه‌بندی مارزلف
سردار رومی و بخت	۹۳۸	گرفتاری‌های شاه
بازرگان و شیخ دریا	۴۳۲	داماد پری
پیرمرد نیکبخت	۱۶۴۰	ترسوی شجاع
دو مار	۸۸۵B	مردی خود را ناقص‌العضو می‌کند
تمثیلی از زبان مانی	*۳۱۴	کره اسب جادویی
خرد و اقبال	۱۶۴۶	اقبال بیش از عقل
میمون و روباه	* ۳۵	روباه در حالی که گرگ را به دام می‌اندازد، طعمه را به دست می‌آورد.
شاهزاده خوش سیما	۸۸۳A *۳۱۴(۸) *۵۴۵(۳)	دختر بیگناهی که به او تهمت می‌زنند. عاشق پسر شوهرش می‌شود. پدر را به کشتن پسر خود ترغیب می‌کند.
نگین سای	* ۱۰۰۰	قرارداد کار
راه و بی راه	۶۱۳	خیر و شر
تینگو	۱۵۳۲ ۱۶۵۱ ۱۶۵۴	صدایی از گور مملکت بی گربه دزدان در اتاق مرده‌ها

رده‌بندی قصه‌های غیر دینی سغدی بر اساس طبقه بندی مارزلف

۴ - جمع‌بندی مطالب

در این پژوهش طرحی جهت بررسی و دسته‌بندی روایت‌های مختلف هر قصه به منظور فراهم نمودن امکان تحقیق بیشتر در زمینه‌های گوناگون قصه‌شناسی ارائه شده است. با بررسی روایت‌های هر قصه افزون بر فراهم ساختن مواد اولیه پژوهش برای پژوهشگران آینده، بسیاری از مسائل تاریخی، جغرافیایی، روان‌شناختی، مردم‌شناختی و نظایر آن را در جوامع مختلف می‌توان مورد بررسی قرار داد.

منابع

- پراپ، ولادیمیر (۱۳۶۸). *ریخت‌شناسی قصه‌های پریان*. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: انتشارات توس.
- پراپ، ولادیمیر (۱۳۶۸). *ریخت‌شناسی قصه*. ترجمه کاشیگر، مدیا. تهران: نشر روز.
- خدیش، پگاه (۱۳۸۹). «فهرست تیپ‌های قصه آرنه-تامپسون». فصلنامه فرهنگ مردم. تهران. س. ۹. ش. ۳۴ صص ۲۲۰-۲۲۶.
- زرشناس، زهره (۱۳۸۴). *میراث ادبی روایی در ایران باستان*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- زرشناس، زهره (۱۳۸۵). *زبان و ادبیات ایران باستان*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- زرشناس، زهره و لیلا عسگری (۱۳۸۸). *نامه خاتون ارگی و صدونوزده پاره نوشتار سعیدی*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- زرشناس، زهره و اناهی‌پرتوی (۱۳۸۹). *قصه‌هایی از سغد*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مارزلف، اولریش (۱۳۷۱). *طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی*. ترجمه کی‌کاووس جهان‌داری. تهران: سروش.
- Aarne, A. & S. Thompson (1973). *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (F F Communications. No. 3). Translated and Enlarged by Stith Thompson. Second Revision. Helsinki.
- Henning W.B. (1945). *Sogdian Tales*. BSOAS.
- Ragoza, A.N. (1980). *Sogdijskie Fragmenty Central'no-aziatskogo Sobranija Instituta Vostokovedenija*. Moskova.

- Sims-Williams, N. (1985). *The Christian Sogdian Manuscript C2*. Berlin.
- Sundermann, W. (1985). *Ein Manichäisch-Soghdisches Parabelbuch*. Berlin.
- Thompson, Stith (1955-1958). *Motiv-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, ...* Bd. I-IV. Kopenhagen.

.....

سدر ۱۹